

תוספות אחדות

למאמרים שנתפרסמו ב'פעמים' 64

שלמה מורג

א. למאמרו של ד"ר יצחק גלוסקא: 'קווים דיאלקטיים בלהג העברי של יהודי תימן בגלותם'

במאמר מעניין זה עוסק המחבר בשאלה חשובה והיא, כאילו מידה יש בידינו לחשוף קווים של קדמות במורשתה העברית של עדת תימן: במסורת הקריאה של לשון חכמים שנשתמרה כידיה, ובצורותיו ובמשמעויותיו של מאגר המילים והביטויים העבריים המצויים בלהגיהם הערביים השונים של יהודי תימן. מאגר זה של מילים וביטויים שנראה לי לכנותו במונח 'המגבש המשולב' (=המאגר העברי שנשתלב בלשון הדיבור ללהגיה), יסודותיו מהם שאולים ממקורותיה של העברית לתקופתיה – לעתים קרובות כשינויי צורה ומשמע – ומהם נוצרו בתקופת הגלות הארוכה, בתהליכי יצירה טבעיים הנוהגים בלשון חיה לכל עניין ודבר.

מאמר זה לא בלבד שהוא חוזר ומעמידנו על מעלת חיותה של העברית בתימן, אלא שיש בו היצג של שיטה שאפשר להיעזר בה בדרך הניתוח של הממצאים העולים בלימודן של מסורות הלשון בכללותן. שיטה זאת מאפשרת לנו להתבונן במה שניתן לכנותו 'הנראה מבעד למסורת' – כלומר, קווי הקדמות שניתן להבחין בהם מתוך ניתוח מעמיק של המורשת הלשונית. להלן עניינים אחדים שנענה בהם, והם באים לפי סדרם במאמר.

1. הבידול המורפולוגי

יצחק גלוסקא מביא דוגמות אחדות לתופעת ההיווצרות של הֶבְדֵּל שבתצורה לצורך קיומה של הבחנה משמעותית. הקו הבולט ברוב הדוגמות הודא שהבידול בא לידי ביטוי במכפל – בניגוד שבין צורה הדגושה דגש חזק לבין צורה מקבילה לה שאינה דגושה. הדוגמה הראשונה (עמ' 26) היא 'קִיִּים' (צורת פועל – הריכוי של הבינוני הפועל; בניקודה של צורה זאת במאמר חלה טעות דפוס: ה' בה איננה דגושה) לעומת 'קִיִּים' (צורה שמנית – שם העצם). גלוסקא מציין, שבידול זה בשתי הצורות נוהג כפי יוצאי אזור חידאן שבצפון תימן; קשה עתה לבדוק אם אין הוא נוהג גם כפי יוצאי מחוזות אחרים, אבל מכל מקום חשיבותה של התופעה היא בעצם

מציאותה בקהילות מסוימות בתימן, וסביר להניח, כדברי המחבר, שקו של קדמות יחסית לפנינו.

עניין בעובדה שאף במסורת הארמית של יהודי תימן מצוי בידול בין 'חָאָא', כשהתואר מציין את הקב"ה, לבין 'חָאָא' "חיי" (במשמעות כללית; ראה במאמר עמ' 27 והערה 31). ויש להוסיף כאן, שבמסורת תימן שמו של הגאון הידוע הוא 'רַב הָאֲנִי' ב'י רפויה (הכתיב בשתי יו"דין נוהג בכתב-יד תימניים ואף בכתב-יד אחרים). פירושו של שם זה הוא "חיים", בארמית 'חַיִּי', בחילוף הידוע שבין ח"ת לבין ה"א בלשונם של הגאונים. לכירורו של שם זה ראה "'הָאֲנִי=חַיִּים' (למהות שמו של רב האי גאון)", תרכ"ץ לא (תשכ"ב), עמ' 187-190. על בתי השיר של משוררי ספרד המובאים במאמר זה, אשר בהם נזכר שמו של הגאון, והמלמדים שצורך המשקל מחייב את קריאת שם זה כשהוא בן שתי הברות (היינו, לא 'חָאֲנִי'), יש בידי להוסיף עתה בית שיר, שבו מלמדת החרוזה עצמה על הצורה 'הָאֲנִי'. בית זה של רבי שמואל הנגיד הוא, בשירו 'פְּאֲשֶׁמְתָת עֶרְב לְכַבִּי בִּי רַבֵּי וְהִרְהוּ: וְלוֹ עֶפְהָ יְהִיָּה / פְּאֲרָךְ אֲבִי / אֲנִי בְּמִקוֹם הָאֲנִי / תְּעוֹדֶת אֶל הַרְסָה (דב ירדן, דיואן שמואל הנגיד – בן תהלים, ירושלים תשכ"ו, עמ' 203; העירני על בית השיר מר אהרן שויקה, ותודתי נתונה לו).

הצורה 'חָאֲנִי', בה"א, היא ילידת תקופת הגאונים, אשר בה שכיחה, כאמור, תופעת החילוף של ח"ת בה"א, והעדר הדיגוש בה"א במסורת תימן נמצא תואם את מסורת תימן בהגיית הצורה 'חָאָא', כשאין היא משמשת תואר מתארו של הקב"ה. ועוד לעניין שמו של הגאון: מסר לי פרופ' יוסף פאעור, שמסורת קדומה הייתה בקהילת דמשק שהגאון שמו הוא הָאֲנִי (בפתח תחת האל"ף). במסורת זאת שוב אין גיזרונה של הצורה מן 'חַיִּי' "חיים" שקוף וברור כמות שהוא במסורת תימן, אבל בכל זאת עניין יש בה לסוגיות גלגולי מסורות.

גלוסקא מביא את ההבחנה בין 'עֲלִי' "העלים שלו" לבין 'עֲלִי' (מילת היחס 'על' צמודת כינוי הגוף) כדוגמה נוספת לבידול הבא לידי ביטוי על-ידי מכפל. אבל כאן שונים הדברים. צורת המילה 'עֲלִי' בעי"ן פתוחה וכלמ"ד דגושה, נמצאת בכתב-יד בבליים של מקרא ושל לשון חכמים (י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 965). מסורת תימן נמצאת ממשכת בפרט זה, כמו בפרטים רבים אחרים, את מסורת בבל של תקופת הגאונים. ועוד: אף בקהילת דהוכ שבכורדיסטאן העיראקית נהגה צורה זאת ועדויות לה אף בקהילות מסוימות של אשכנז ('העברית שבפי יהודי תימן', ירושלים תשכ"ג, עמ' כז, הע' 6).

גם בניקוד הטברני של המקרא יש שהבחנת המשמעויות בין שתי תיבות שוות צורה מצוינת על-ידי הניגוד בין דיגוש לבין ריפוי. הדוגמה הידועה לכך היא הניגוד בין 'אֲבִיר' – במשמעותה הרגילה של המילה – לבין 'אֲבִיר' : 'אֲבִיר יַעֲקֹב' (ברא' מט,

24; ישע' מט, 26; ס, 16; תה' קלב, 2, 3), 'אָביר ישראל' (ישע' א, 24). 'אָביר' בצרפים אלה היא צורת סמיכות של תואר לה' – והיא באה במקרא רק בהוראה זאת; במינוחם של חיבורי מסורה מסוימים צורה כזאת נקראת "קודש". תופעה זאת של בידול רווחת יותר במסורת הניקוד הבבלי. היא משמשת בה לצורך ההבחנה בין "קודש" לבין "חול" (להבחנה 'אָביר' – 'אָביר' ראה ייבין, שם, עמ' 883; לדוגמות אחרות להבחנה מסוג זה, כגון הדגש בנו"ן של 'כְּהָנִים' לציון המשמעות "כהני עבודה זרה" – שם, עמ' 357-358), וגם לצורך הבחנה משמעותית כללית בין זוגות מילים שוות-צורה, כגון הדגש בג' של המילה 'תְּלָקָה' להבחנה בין המשמעות של "הפרדה לחלקים" לבין המשמעות של "לא מחוספס" (שם, עמ' 360).

כפי שראינו לעיל, ההבחנה בין "קודש" ל"חול" בדרך זאת נוהגת במסורת תימן בזוג המילים 'תְּיָא' ("קודש") – 'תְּיָא' ("חול"). במקרים אחרים, שאותם מציין גלוסקא, כגון 'גְּבִנָּה' 'המאכל העשוי מחלב' – 'גְּבִינָה' 'המאכל עצמו' (עמ' 26, הע' 22), 'תְּתָפָה' 'חלק מתוך יחידה גדולה יותר' – 'תְּתִיָּקָה' "פעולת החיתוך" (לצורה הראשונה בכתב-יד קאופמן של המשנה ראה גלוסקא, משמו של יחזקאל קוטשר, עמ' 27) – לפנינו, כמובן, הבחנה משמעותית כללית. אפשר שבעצם השימוש של דרך זאת של הבחנה ממשיכה מסורת תימן את דרכה של העברית הבבליה של תקופת הגאונים.

2. לעניין מהותה של מסורת תימן של הארמית הבבליה

גלוסקא (עמ' 27, הע' 31) מביא את הגדרת המסורת התימנית של ארמית התלמוד הבבלי כ'דיאלקט ששימש בבבלי' והוא מסתמך על מאמרי, 'מסורות הלשון של יהודי תימן' (בקובץ יהדות תימן – פרקי מחקר ועיון בעריכת י' ישעיהו וי' טובי, ירושלים תשל"ו); במאמר זה כתבתי שמסורת זאת היא 'בקוויה העבריים מסורת של להג (דיאלקט) ארמי שדובר בבבל או של טיפוס-לשון ארמי שנהג בבבל בלימוד הגמרא'. בהמשכו של המחקר במרוצת השנים הגעתי למסקנה שהסיפה של דברים אלה היא המסתברת – המסורת משקפת את טיפוס הלשון שנהג בהעברת התלמוד בדרכי ההרצאה, ההסבר והדיון בישיבות בבל, טיפוס-לשון שהיה שונה בקווים מסוימים מלהגיה של לשון הדיבור הארמית (ראה ארמית במסורת תימן: לשון התלמוד הבבלי, ירושלים תשמ"ח, עמ' 34-40; וכן 'לעניין העברתו בעל-פה של התלמוד הבבלי', מחקרי תלמוד ב' [בעריכת מ' בראשר ורוד רוזנטל], ירושלים תשנ"ג, עמ' 334-348).

3. 'טעם' ו'קישור'

זה מכבר אני מתלבט בהגדרת ההבחנה המדויקת בין מושגים אלה, הנזכרים במאמרו של גלוסקא (עמ' 24). ההגדרות הקצרות של המושגים שהבאתי אותן ב'העברית שבפי יהודי תימן', עמ' ל', הע' 5, אינן מניחות עתה את דעתי. פרופ' יהודה רצהבי במילונו החשוב, אוצר לשון הקדש שלבני תימן, תל אביב תשל"ח, מגדיר את ה'טעם' כ"דברי תורה הנאמרים על השולחן" (עמ' 112), כלומר, דברי תורה שאמירתם קשורה לסעודה (לקיים את מה שנאמר במסכת אבות ג, ג: 'שלשה שאכלו על שלחן אחד ולא אמרו עליו דברי תורה...'). הגדרה זאת מסתברת מחלק מן המובאות הכלולות בערך 'טעם' במילון זה. את ה'קישור' מגדיר רצהבי במילון זה כ"דברי תורה הנאמרים על השולחן לפני ברכת המזון" (עמ' 254; הגדרה זאת היא הבאה בספרי הנזכר, שם). במאמרו 'מילואים ל"אוצר לשון הקדש שלבני תימן"', מסורות ה-ו (תשנ"א), עמ' 240 מביא רצהבי את הפועל 'קָשַׁר' במשמע "אמר דברי תורה"; כמובאה הכלולה בערך זה במאמר, מתוך שטר שנכתב בצנעא במאה ה"ט, באה הפסוקית 'ולקשר ההלכה בכל יום' – כלומר, לומר דברי תורה בכל יום. הרב יוסף קאפח בספרו 'הליכות תימן', ירושלים תשכ"א (בעריכת י' ישעיהו), חיבור שהוא אוצר של מנהגי תימן שאין כמותו, מזכיר את ה'טעם' הנאמר בסעודת ברית המילה לפני ברכת המזון (עמ' 175), וזאת לשונו: (כשנסתיימה הסעודה) 'מבקשים הַמְאָרְיִין (אחת מצורות הריבוי של מְאָרִי) לומר דברי "טעם" ל"קישור" ובהמשך הדברים: "ה'טעם' או ה'קישור' נמשך כרבע שעה". במקומות אחרים בספר זה (עמ' 255, 256), נזכר ה'טעם' הנאמר בתוך הסעודה בבית האבל ובסופה.

סז לי מר זוהר נדאף, איש מושב משען, אשר יושביו מוצא משפחותיהם מאזור חוביש שבמערב תימן, שבני קהילתו קוראים בשם 'קישור' לאמירת דברי תורה בין מנחה למעריב וכן בנסיבות חברתיות ללא זיקה ישירה לסעודה. שימוש נוסף של מונח זה הוא לציון קריאת פרק (או חלקו) מ'מנורת המאור' בשבתות ובמועדים אחרי מוסף, לפני תפילת 'עלינו לשבח'. המונח 'טעם' משמש בפיהם לאמירת דברי תורה, אמירה הקשורה לסעודה.

ככל הנראה לי עתה המושג 'קישור' עניינו הוא המשמעות הכללית של אמירת דברי תורה, ואף שימוש הפועל 'קָשַׁר', שהזכרנוהו לעיל, מלמדת על כך. מבחינת ההתפתחות הסמנטית מקבילה המילה 'קישור' למילה 'חיבור': בשתייהן ברור הקו הסמנטי של צירוף דבר לדבר. לפנינו אפוא חידוש המציין חיבור שבעל-פה, אשר תוכנו דברי תורה, שנתהווה בלשונם העברית של בני תימן.

אין אני רואה את מסקנתי לגבי שימושו של המושג 'קישור' במנהגותיהם של יהודי תימן אלא כזמנית. והריני פונה לבני העדה, שמעשי אבותיהם בידיהם, שיאירו עינינו בתוספות ובתיקונים לאמור בשורות אלה. ישפר חלקם של שוחרי ידע תימן

אם יימצא חכם מחכמיה שיכתוב 'קישור' שבכתב – כלומר, חיבור, מאמר – ובו דברי טעם כוללים על 'קישור' ועל 'טעם' ושימושם בחבליה של תימן. ועוד נעיר כאן הערה שיש בה עניין: בעברית של יוצאי קהילות חובש קיים בידול צורני בין משמעויותיה השונות של 'טעם' הריהו סימן מסימני הנגינה המלווים את נוסח המקרא, הטעמים, וכן משמעו אמירת דברי תורה; ואילו 'טעם' (בהגייתם של בני אזור זה הגוי החולם כצירי) משמעו בעניין החוש והמזון. ואף על כן אני חב תודה למר זוהר נדאף.

ב. למאמרו של ד"ר מיכאל ריגלר, 'בניה הסופר וצאצאיו – משפחת סופרים מתימן'

מאמר זה סוקר בחינות שונות של פעולה רבת-היקף וחשיבות של משפחת סופרים מופלאה – הידועה בשם משפחת בניה הסופר. בני המשפחה, ואחת מבנותיה, מרים בת בניה, העתיקו עשרות רבות, אם לא מאות, כתבי-יד (יעקב ספיר, מציין בספרו 'אבן ספיר', שהוא שמע בצנעא כי בניה לבדו העתיק ארבע-מאות ספרים – לבחינתה של מסורת זאת ראה במאמר, עמ' 57).

לצורך השלמת הידע הרב המובא לפני הקורא במאמר זה נראה שרצוי להזכיר את מהדורת הצילום הביבליוגרפית הנהדרת של "תאג" – כתר התורה של משפחת חבשוש יצ"ו, שיצאה לאור בתל אביב בשנת תמ"ה, ביוזמתו של מר יחיאל חבשוש. כתב-היד, שלקורא בו השראה שיש בה עינוג אסתטי מרובה, נכתב בידי דוד, בנו של בניה, בשנת א' תשצ"ו לשטרות (1485). הוא מחזיק את התורה, פסוק ותרגום אונקלוס עמו, בלוויית המסורה – המסורה הגדולה בצדדי העליונים והתחתונים של העמוד ובשוליו החיצוניים, והמסורה הקטנה בשוליו הפנימיים של העמוד ובין שני הטורים של כל עמוד. המסורה בשוליו החיצוניים של העמוד כתובה בצורה מיקרוגרפית נאה. מלבד התורה כולל כתב-היד את ההפטירות ותרגום יונתן להן, ובראשו באים חיבורי הדקדוק של יהודי תימן, מחברות התיג'אן – העברית והערבית. במבוא למהדורת הצילום מתוארת מסורת הכתיב של התורה בכתב-היד – היא מסורת הכתיב הטברני לעניין חסרות ויתרות, כפי שנתקבלה בתימן בדיוקה (את דיוקם של כתב-היד שהעתיקה משפחת הבניה 'בהעתקת המסורה והטעמים וניקודים' מזכיר ד"ר ריגלר באורח כללי ביותר במאמרו 'קולופונים של כתבי-יד כמקור לתולדות הספר והסופרים מתימן', מחקרים בספרות עם ישראל ובתרבות תימן – ספר היובל לפרופ' יהודה רצהבי ב' [בעריכת י' דישון וא' חזן], רמת-גן תשנ"א, עמ' 161-180 [לעניין זה: עמ' 173].